

УДК . 342.537.2

**ІНСТИТУТ ЛОБІЮВАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ:
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Демченко П.С.

КНУ ім. Тараса Шевченка, Україна, Київ

У статті розкривається історія становлення, сутність та значення лобіювання, способи законодавчого регулювання інституту лобіювання у США та ФРН, приводяться основні риси вітчизняного стану інституту лобіювання та останні досягнення у галузі його правового закріплення. В матеріалі дослідження подається аналіз представництва інтересів у Конгресі Сполучених Штатів та Німеччини із застосуванням порівняльного методу, що дає можливість визначити основні відміни американської моделі лобіювання від європейської. Крім того, стосовно вітчизняного положення щодо становлення інституту лобіювання вказуються основні критичні моменти його існування та розвитку.

Ключові слова: інститут лобіювання, лобізм, представництво інтересів у законодавчому процесі, законодавчий процес, представництво інтересів

Демченко Ф.С. Институт лоббирования в конституционном праве: политико-правовая характеристика/ КНУ им. Тараса Шевченка, Украина Киев

В статье раскрывается история становления, сущность и значение лоббирования, способы законодательного регулирования института лоббирования в США и ФРГ, приводятся основные черты отечественного состояния института лоббирования и последние достижения в области его правового закрепления. В материале исследования дается анализ представительства интересов в Конгрессе США и Германии с применением

сравнительного метода, что позволяет определить основные отмены американской модели лоббирования от европейской. Кроме того, в отношении отечественного положения по становлению института лоббирования указываются основные критические моменты его существования и развития

Ключевые слова: институт лоббирования, лоббизм, представительство интересов в законодательном процессе, законодательный процесс, представительство интересов.

Demchenko P.S. Institute for Lobbying in Constitutional Law: Political and Legal Characteristics/ Taras Shevchenko Kiev National University, Ukraine, Kiev

The article reveals the history of formation, the nature and importance of lobbying, the ways of legislative regulation of the institution of lobbying in the United States and Germany, outlines the main features of the domestic state of the Institute of Lobbying and the latest achievements in the field of its legal consolidation. The research paper provides an analysis of interest representation in the Congress of the United States and the Bundestag of Germany using the comparative method, which enables us to identify the major abolition of the American lobbying model from the European one. In addition, with regard to the domestic situation regarding the establishment of the Institute of lobbying indicate the main critical moments of its existence and development

Key words: lobbying institution, lobbyism, representation of interests in the legislative process, legislative process, representation of interests.

Вступ. Дана робота присвячена питанню лобіювання та його місця у сучасному конституційному праві, як в Україні так і в зарубіжних країнах, основним принципам лобіювання та формам його регулювання. В статті надан аналіз законодавства США та ФРН у

сфері лобіювання, як взірцевого прикладу регулювання лобістської діяльності у західних країнах. Також подається характеристика стану розвитку вітчизняних процесів лобіювання в Україні.

Основною метою статті є завдання прослідити історію становлення та розвитку інституту лобіювання, виявити його позитивні та негативні риси, проаналізувати основні способи його закріплення та регулювання, визначення основних засад, які повинні міститися у перспективному законопроекті про лобістську діяльність в Україні. Питаннями, щодо інституту лобіювання у свій час досліджували такі вчені – правники, як А. Архангельский, М. Афанасьев, В. Губернаторов, С.Д. Баранов, М.И. Васильев, Н.А. Хоренко, В.Нестерович (*перша кандидатська дисертація в Україні з питання інституту лобіювання, 2008 рік*) У окрему групу необхідно виділити правників, що досліджували питання лобіювання у США – Н.Г. Зяблюк, Я. Бельсон, Н. Іванов, М. Шуровський. Щодо питання регулювання у ФРН, то ним займалися – К.Вяткін, В.Белов.

Основний зміст статті. Перед тим, як перейти до питання явища лобіювання у вітчизняній та світовій практиці конституціоналізму, необхідно звернутися до питання його політико – правової сутності. Політична складова поняття лобізм характеризує дане явище, як можливість певних впливових осіб чи груп осіб суспільства виконувати легальний вплив на суб'єктів законодавчого процесу, з метою реалізації та захисту власних інтересів. Правова складова лобіювання полягає у тому, що існування нормативно – правових актів, які регулюють питання лобіювання в конкретній країні, забезпечують повноцінне, легальне існування даного інституту конституційному праві. В іншому випадку, відсутність законодавчого регулювання веде за собою використання «негласних правил», які

фактично дають змогу розвитку явищу корупції у парламентській практиці.

Безпосередньо також, потрібно розібратися з поняттям котре пов'язане з лобіюванням – категорією інтересу. Інтерес – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів особи чи групи осіб, якій пов'язаний із певним поставленим перед ним/ними питанням. На думку Г.Е. Глезермана потрібно виділяти три основні складові даної категорії: формування інтересу як об'єктивного явища; відображення інтересів у свідомості людей; реалізація інтересів в практичній діяльності людей.[2 с.19]

Що саме уявляє собою лобізм? Дане поняття походить від англійського слова «Lobby» що означає «кулуари», «критий прогулянковий майданчик».[3 с.470] Дане слово появилось у англійській мові з латини, в котрі позначували певну криту площадку для прогулянок, коридор. З 1553 так почали називатися криті площадки для прогулянок у монастирях, а через сто років-приміщення для прогулянок у Палаті громад в Англії.[4 с.11] З Англії даний термін «перекочував» у США. На етапі ще створення цієї держави, утворилися перші протоформи лобізму. Так, наймовірно великого успіху в історії слід визначити позицію, щодо американської політико-правової доктрини – відповідно до неї першими «лобістами» вважаються одні з «батьків-засновників» США Дж. Медісон й О. Гамільтон, які провели блискучу кампанію з лобіювання, досягнувши успіху на Філадельфійському конвенті 1787 року – ратифікації Федеральної Конституції США.[5 с.16] Слід зазначити, що політичного змісту даний термін отримав у Америці часів правління президента У.С. Гранта (1869-1877), генерала Союзу, що отримав військову славу під час Громадянської війни у 1861-1865 роках. Вечьорами після роботи генерал та його оточення полюбляли відпочивати у одній з

вашингтонських гостинець, а якщо бути точним у її вестибюлі, що іменувався лоббі. Там серед буденних розмов та алкоголю, міністри, сенатори та представники Гранта спілкувалися з різними особами, вислуховуючи їх побажання, давали слово, частіше не безкорисно, а за «дзвінку монету» - виконати їх. Якщо охарактеризувати цей період у політичній історії США, то можна визнати, що це був розквіт корупції, розкрадання державних коштів та спекуляції.[4 с.11]

Взагалі, якщо розглядати зарубіжну практику лобіювання, то США є передовою країною з даного питання. Слід зазначити, що перший нормативно – правовий акт, який стосувався лобіювання є Закон «Про регулювання лобістської діяльності», який встановлює правила реєстрації професійних лобістів, був прийнятий у 1946 році.[6 с.321]

На сьогодні у США окрім відповідного закону потрібно виділити такі нормативно-правові акти, які визначають основні напрямки діяльності лобістів: Перша поправка до Конституції США (в частині свободи слова, інформації та в частині права на петиції); Федеральний закон 1995 року про прозорості лобістської діяльності (Lobbying Disclosure Act); Поправки до федерального закону про прозорість лобістської діяльності 1998 року (Lobbying Disclosure Technical Amendments Act); Федеральний закон 2006 року про прозорості і звітності при здійсненні лобістської діяльності (Lobbying Transparency and Accountability Act) та інші [7 с.12]

Визначаючи суб'єктів лобіювання у США потрібно визначити, що ними можуть бути: лобісти, лобістські фірми, юридичні контори, компанії, які спеціалізуються на government relations (GR), public affairs (PA) і public relations (PR), та інші фізичні та юридичні особи, які зареєстровані відповідно до законодавства про лобіювання. Сама постать лобіста визначається Актом «про відкритість лобіювання» 1995 року, де визначено, що це є особа яка найнята клієнтами за

фінансову або іншу винагороду для надання послуг, що включають понад один лобістський контакт. Закон також доповнює, що лобістом є особа, яка витрачає на лобістську діяльність не менше 20% часу, затраченого протягом півроку на надання послуг одному клієнту.[5 с.19] Варто зазначити, що сьогодні діяльність лобіста є престижною та прибутковою. Особа котра бажає займатися даною справою повинна бути справжнім «асом» у знанні законодавства і законодавчого процесу та вмінні правильно вести переговори. Слід додати, що провідні американські ВИШі мають програми навчання «лобіювання» строком на 5 років.

Наданий момент,за експертними даними у вашингтонській індустрії просування інтересів працює понад 80 тисяч осіб, що в'ятеро більше, ніж у виробничій галузі. Кількість лобістів, зареєстрованих на професійній основі, значно менша і становить, згідно з даними за 2014 рік, 11761 особу. Причиною зменшення кількості зареєстрованих лобістів на професійній основі протягом 2008-2014 років, є перегляд законодавства США про лобіювання, унаслідок чого суттєво посилилися вимоги до реєстрації та звітності лобістів,а також юридична відповідальність за порушення відповідного законодавства.[5 с.20-21]

Але варто вказати,що лобістська діяльність у США строго регулюється законом,так наприклад лобісту федерального рівня заборонено отримувати подарунки більше ніж на 20 доларів, регіонального не більше 100 доларів.[7 с.13] Також у практиці відомі гучні справи, щодо порушення діяльності лобіста. Прикладом може слугувати історія американського лобіста Джека Абрамоффа, який був заарештований в 2005 році за звинуваченням у підкупі ряду конгресменів-республіканців. У 2006 році визнав себе винним в ухиленні від податків, обмані клієнтів і змові з метою підкупу

посадових осіб, фінансових махінаціях. З огляду на сприяння суду, Абрамофф був засуджений до найменшого терміну позбавлення волі з можливих - 5 років і 10 місяців і виплати 21 млн. доларів компенсацій (разом зі своїм партнером) [9]. Серед епізодів, за якими проходив Абрамофф були і секретні домовленості з лобіювання, і домовленості про вплив та розкрадання державного майна, але гучними справами були покупка казино, одні з котрих були куплені у індіанців.[10]

Потрібно також зазначити, що після перемоги на президентських виборах у листопаді 2016 Дональд Трамп заявив що він внесе зміни щодо діяльності лобістів, а саме введе заборону на здійснення лобіювання діяльності для чиновників, протягом 5 років під час їх повноважень, та протягом наступних 2 років після їх звільнення.[11]

Щодо німецького досвіду практики лобіювання, то тут є свої закономірності розвитку даного інституту. Одразу потрібно сказати, що в законодавстві ФРН не існує терміну «лобіювання», «лобізм» та усі походження від даних слів як таких, оскільки одразу вирисовується негативна характеристика у сторону корупції замість цього в офіційних джерелах така діяльність іменується як політичне консультування (Politikberatung), суспільно-політичні комунікації (Politische Kommunikation), взаємодія з органами державної влади (Public Affairs). У 2006 році деякими авторами було запропоновано позначити лобізм як п'яту гілку влади (за аналогією з позначенням преси як четвертої гілки влади). Інші ж автори вважали це перебільшенням і таке позначення не прижилося [12 с.10]

Міжнародною організацією Transparency International виявлені такі поширені види лобістської діяльності як організація та фінансування прийомів для представників еліти і журналістів, пожертвування політичним партіям і подарунки видатним політикам

повинні піддаватися більш жорсткому контролю. У зв'язку з цим пропонується розробити «кодекс поведінки» для лобістів.[13]

Разом з тим, потрібно зазначити, що законодавство Німеччини відіграє серйозну роль при розмежуванні «тонкої межі» між лобіюванням та корупцією. Хоча за своєю суттю німецьке законодавство доволі ліберально, слід зазначити, що у 2005 році були спроби його реформувати, а саме надати чітке визначення лобіста, вдосконалення Відкритого списку організацій та інших зареєстрованих осіб, підвищення рівня відповідальності лобіста та інше.[5.с.32]

Важливе значення має місце той факт, що у Німеччині немає єдиного закону, котрий регулював питання здійснення лобістської діяльності. Замість цього існує ціла низка нормативно-правових актів, які певним чином вирішують дане питання, а саме 4 ч. 1 ст. 9 Конституції ФРН, яка гарантує існування основного суб'єкта лобіювання – німецьких громадян, наділених правом створювати об'єднання та товариства; ст. 17 Конституції ФРН, яка визначає, що кожен має право самотійно або у групі з іншими письмово звертатися з проханнями та скаргами до органів державної влади й органів місцевого самоврядування; Федеральний закон «Про направлення петицій до Німецького Бундестагу»; Федеральний Закон від 1972 року, який вимагає публікувати в офіційних джерелах «Громадський список зареєстрованих організацій та їхніх представників» (Öffentliche Liste der registrierten Verbände und deren Vertreter); Кодекс поведінки члена Бундестагу від 1972 року – депутатам надано право займатися за винагороду проблемами, які виносять на обговорення комітетів парламенту; Регламент діяльності федерального уряду та Єдине положення про федеральні міністерства – підзаконні нормативно-правові акти, які визначають

правові форми взаємодії лобістів в особі спілок та об'єднань з органами виконавчої влади.[5 с.31-32]

Суб'єктами лобіювання у Німеччині можуть бути лише юридичні особи зі статусом об'єднань, профспілок та організацій. Серед найвпливовіших таких об'єднань можна назвати «Об'єднання німецьких профспілок», «Федеральний союз німецької промисловості», «Федеральне об'єднання німецьких союзів роботодавців». За різними оцінками, їх кількість тільки у західних землях коливається від 4 до 5 тис. осіб. За підрахунками журналу «Schpiegel» на одного депутата парламенту приходить близько 20 лобістів.[5 с.33]

Об'єктом лобіювання у ФРН, як не дивно є не парламент, а уряд. Як визначає В. Нестерович, це обумовлено наступними факторами: по-перше, побудовою взаємодії законодавчого органу й Уряду за принципами «раціоналізованого парламентаризму», згідно з яким ключова роль у формуванні Уряду належить коаліції депутатських фракцій, що зумовлює «зворотній ефект впливу»; по-друге, традиційно сильними і стабільними позиціями федерального канцлера у системі федеральних органів ФРН, які німецькі наукові джерела небезпідставно характеризують як «канцлер-демократія»; по-третє, значущістю діяльності Уряду й адміністрацій органів виконавчої влади різного рівня, що неухильно зростає: приблизно $\frac{3}{4}$ федеральних законів, які приймають, ґрунтується на проектах, підготованих урядовими установами.[5 с.32-33]

Предметом лобіювання є нормативно-правові акти парламенту та органів виконавчої влади.[14 с.11]

Безпосередньо конституційно – правовими формами лобіювання можуть бути як участь представників об'єднань у роботі комітетів парламенту, консультативно– дорадчих установ, які створені при

органах виконавчої влади та у формі ініціювання спілками перед урядовими відомствами прийняття необхідних нормативно– правових актів, у тому числі законів.[14 с.11]

Але навіть при скрупульозно врегульованому підходу німецького законодавства щодо регулювання лобіювання, існують випадки його порушення. Яскравим прикладом можна назвати достатньо відомий корупційний скандал, який призвів до відставки колишнього президента ФРН Крістіана Вульфа в лютому 2012 року. Приводом стало те, що в жовтні 2008 року Вульф взяв іпотечний кредит за заниженою ставкою у дружини свого друга, підприємця-мільйонера Єгона Гееркенса. Також колишнього федерального президента звинувачували в тому, що під час перебування на посаді прем'єр-міністра Нижньої Саксонії кінопродюсер Давид Греневольд оплачував деякі готельні рахунки Вульфа, за що той, як стверджується, лобіював інтереси німецьких компаній.[15]

Якщо ми будемо підіймати питання регулювання лобізму у сьогоdnішній Україні, то тут необхідно вказати на неоднозначне ставлення до цього явища як населення, так і представників владних кругів. Так в «народі» явище лобіювання асоціюється з буденними для України хабарництвом, непотизмом, клієнтизмом, «брудним» протекціонізмом, тобто діяннями, які мають ознаки корупції. Варто зазначити, що сучасні українські лобісти успадкували методи и форми так званого «квазілобіювання», яке було характерно для радянської доби.

Особливими рисами, якими характеризуються процеси лобіювання в Україні можна зазначити наступні: по-перше, лобіювання в Україні існує у форматі «квазілобіювання», яке стійко асоціюється в населення з проявами корупційних діянь; по-друге, лобіювання, поза всякі застереження та неоднозначність його

соціально – правової оцінки, є ваговою складовою національного правотворчого процесу; по-третє, інститут лобіювання в Україні нині залишається неунормованим; по-четверте, інститут лобіювання в Україні має вузький соціальний характер і швидше протиставляється інтересам і законним правам інститутів громадянського суспільства та інших суб'єктів правовідносин ніж відтворює їх в нормативно – правових актах органів державної влади; по – п'яте, лобіювання в Україні тісно пов'язане із корупцією , яка є своєрідним системотворчим імперативом представництва групових інтересів на правотворчому рівні.[14 с.20]

Абсолютним негативом є присутність корупційної складової під час прийняття нормативно – правових актів в Україні, поза сумнівом, є фактори дисгармонії у збалансованому поєднанні різноманітних суспільних інтересів. Слід зазначити, що відповідна форма лобіювання детермінована перш за все тим, що єдиним його діяльним суб'єктом в Україні виступає бізнес у особі фінансово-промислових груп, інтереси яких досить глибоко інтегровані з процесом прийняття нормативно – правових рішень. Також негативним явищем є те, що серед представників депутатського корпусу всіх рівнів, є особи, які здійснюють свої повноваження лише в інтересах визначеного кола осіб. Для боротьби з цим явищем необхідно створити конструктивний підхід до проблеми вдосконалення виборчого законодавства України, запровадження більш прозорих виборчих систем і належного контролю громадськості за складом претендентів на депутатські мандати.[14 с.21]

Загальною рисою даних законів можна визначити різний підхід до визначення лобіювання, статусу фізичних та юридичних осіб, які здійснюють представництво інтересів певних груп, порядок їх діяльності, реєстрації та співпраці й впливу на посадових осіб

парламенту та уряду. Крім того потрібно визнати те, що у відповідних законах існують певні дискусійні «нестиковки» з існуючими нормативно – правовими актами, які створюють прогалини, щодо застосування такого закону. Але все ж таки відповідний досвід є важливим і витребуваним.[14 с.24-32]

Потрібно зазначити, що незважаючи на складну політичну ситуацію в Україні, в цілому законодавчий процес має в своїй перспективі отримати нормативно – правовий акт, який буде врегульовувати основні моменти поняття лобіювання. Потрібно зазначити, що в парламенті зараз наявні два законопроекти, які визначають сутність та принципи лобіської діяльності. Один з них був зареєстрований 5 жовтня 2016 року, а вже 14 листопада в Києві на базі Торгово-промислової палати України відбулось публічне обговорення перспектив інституціалізації лобіювання в Україні на законодавчому рівні, на якому було представлено зазначений законопроект. В заході взяло участь понад 60 учасників - представників бізнесу, громадських організацій, депутатського корпусу та засобів масової інформації.[16] Особливість цього закону полягає у тому, що у ньому у повній мірі закріплюється основні моменти лобіювання, постать особи – лобіста, та найголовніше – відповідальність за порушення норм здійснення лобіювання та наслідки для сторін, які їх порушили.

Висновки. Таким чином можна зробити висновок: лобіювання є одним із дієвих способів вирішенні питання чи задоволення інтересів певної особи чи осіб у законодавчому процесі багатьох держав світу. Важливе значення має місце врахування інтересів суспільства та держави й встановлення межі до котрої може здійснення лобіювання відповідних інтересів з метою непорушування тонкої межі між даним явищем та корупційною діяльністю. Саме тому

для здійснення законної діяльності з лобіювання необхідно прийняти нормативно – правовий акт, який би повністю охоплював всі аспекти регулювання даного питання.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 року// Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
2. Глезерман Г.Е. Интерес как социологическая категория // Вопросы философии. 1966. №10. С. 19.
3. «Юридическая энциклопедия»// под ред.Тихомирова М.Ю. //издание 5-ое дополненное переработанное // М-2007 г. 972 с.//с.571
4. Любимов А.П. «История лоббизма в России». – М.: Фонд «Либеральная миссия»,2005. – 208 с.
5. «Інститут лобіювання в Україні та за кордоном:походження, проблеми,перспективи розвитку». Науково-інформаційне видання / Д. Базілевич, В. Нестерович, В. Федоренко; Інститут професійного лобіювання та адвокати. – К.: ФОП Москаленко О.М., 2015. – 111 с.
6. Конституційне право України.Повний курс:навч. посіб/ О.В. Совгиря, Н.Г. Шукліна. - 2 видання, перероб і доп. – К.: Юринком Інтер, 2012 р.-544 с.
7. «Лоббизм в США. Как осуществляется лоббизм в США, что можно позаимствовать для России»//Издательская группа Terra America, по заказу Фонда ИСЭПИ// Москва,2013 г.с.81
8. Портякова Н. Джека Абрамоффа посадят на кошерную пищу // Коммерсантъ, № 56 (3387) от 31.03.2006[Електроний ресурс /режим доступу <http://www.kommersant.ru/doc/662350>]
9. Иван Матвеевский «Громкий скандал вокруг американского лоббиста»[Електроний ресурс/режим доступу- www.peoples.ru/undertake/cinema/jack Abramoff.]

11. Трамп намерен ввести запрет на лоббизм // Росбалт от 17.11.2016 [Електроний ресурс/ режим доступу - <http://www.rosbalt.ru/world/2016/11/17/1567850.html>]
12. Peter Lösche. Verbände und Lobbyismus in Deutschland. — Stuttgart, 2007. — С. 10
13. Вульф ушел, коррупция осталась / Deutsche Welle, 23.02.2012 [Електроний ресурс/режим доступу - <http://www.dw.com/вульф-ушел-коррупция-осталась/a-15759587>]
14. Базілевич Д. Лобіювання в Україні та за кордоном: досвід, проблеми і перспективи: інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу 26 лютого 2009 р., місто Київ // Базілевич Д., Нестерович В.; Мін. юст. України; Департамент конституційного та адміністративного права; Програма сприяння Парламенту 2; Програма академ. обмінів ім. Фулбрайта; [за заг. ред. В. Федоренка]. — Київ: СПД Москаленко О.М., 2009. — 36 с.
15. Экс-президента Германии судят по делу о взяточничестве \ BBC Russian, 14 ноября 2013 [Електроний ресурс/режим доступу- http://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131114_wulff_process_start.shtml]
16. Експертна група погодила базовий текст законопроекту "Про лобіювання" [Електроний ресурс/ режим доступу- http://lobbying.in.ua/draft_lobbying_law]
17. 14 листопада в Києві на базі Торгово-промислової палати України відбулось публічне обговорення перспектив інституціалізації лобіювання в Україні. [Електроний ресурс/ режим доступу-<http://lobbying.in.ua/content/14-listopada-v-kiv-na-baz-torgovo-promislovi-palati-ukra>]

References:

1. *Konstitutsiya Ukraïni vid 28.06.1996 roku*// *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraïni (VVR)*, 1996, № 30, st. 141.
2. Glezerman G.Ye. *Interes kak sotsiologicheskaya kategoriya* // *Voprosy filosofii*. 1966. №10. S. 19.
3. «*Yuridicheskaya entsiklopediya*»//*pod red.Tikhomirova M.Yu.*//*izdanie 5-oe dopolnennoe pererabotannoe* //M-2007 g. 972 s.//c.571
4. Lyubimov A.P «*Istoriya lobbizma v Rossii*». – M.: Fond «*Liberalnaya missiya*»,2005. – 208 s.
5. «*Institut lobiyuvannya v Ukraïni ta za kordonom:pokhodzhennya, problemi,perspektivi rozvitku*».Naukovo-informatsiyne vidannya / D. Bazilevich.V. Nesterovich, V. Fedorenko; Institut profesiynogo lobiyuvannya ta advokasi. – K.: FOP Moskalenko O.M., 2015. – 111 s.
6. *Konstitutsiyne pravo Ukraïni.Povniy kurs:navch. posib/ O.V.Sovgiryay, N.G. Shuklina. - 2 vidannya, pererob i dop. – K.: Yurinkom Inter, 2012 r.- 544 s.*
7. «*Lobbizm v SShA. Kak osushchestvlyayetsya lobbizm v SShA, chto mozjno pozaimstvovat dlya Rossii*»//*Izdatelskaya gruppa Terra America ,po zakazu Fonda ISEPI*//Moskva,2013 g.s.81
8. Portyakova N. *Dzheka Abramoffa posadyat na koshernuyu pishchu* // *Kommersant*, № 56 (3387) ot 31.03.2006[*Yelektroniyy resurs /rezhim dostupu <http://www.kommersant.ru/doc/662350>*]
9. Ivan Matveevskiy «*Gromkiy skandal vokrug amerikanskogo lobbista*»[*Yelektroniyy resurs/ rezhim dostupu- [www.peoples.ru/undertake/cinema/jack Abramoff.](http://www.peoples.ru/undertake/cinema/jack_Abramoff)*]
11. *Tramp nameren vvesti zapret na lobbizm* // *Rosbalt* ot 17.11.2016 [*Yelektroniyy resurs/ rezhim dostupu - <http://www.rosbalt.ru/world/2016/11/17/1567850.html>*]
12. Peter Lösche. *Verbände und Lobbyismus in Deutschland. — Stuttgart, 2007. — S. 10*

13. *Vulf ushel, korruptsiya ostalas / Deutsche Welle, 23.02.2012 [Yelektroniyy resurs/rezhim dostupu - <http://www.dw.com/vulf-ushel-korruptsiya-ostalas/a-15759587>]*
14. *Bazilevich D. Lobiyuvannya v Ukraïni ta za kordonom: dosvid, problemi i perspektivi: informatsiyno-analitichni materialy do kruglogo stolu 26 lyutogo 2009 r., misto Kiïv // Bazilevich D., Nesterovich V.; Min. yust. Ukraïni; Departament konstitutsiynogo ta administrativnogo prava; Programa spriyannya Parlamentu 2 ; Programa akadem. obminiv im. Fulbrayta; [za zag. red. V. Fedorenka]. – Kiïv: SPD Moskalenko O.M., 2009. – 36 s.*
15. *Eks-prezidenta Germanii sudyat po delu o vzyatochnichestve \ BBC Russian, 14 noyabrya 2013 [Yelektroniyy resurs/rezhim dostupu-http://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131114_wulff_process_start.shtml]*
16. *Yekspertna grupa pogodila bazoviy tekst zakonoproektu "Pro lobiyuvannya" [Yelektroniyy resurs/ rezhim dostupu-http://lobbying.in.ua/draft_lobbying_law]*
17. *14 listopada v Kievi na bazi Torgovo-promislovoi palaty Ukraïni vidbulos publichne obgovorennya perspektiv institutsializatsii lobiyuvannya v Ukraïni. [Yelektroniyy resurs/rezhim dostupu-<http://lobbying.in.ua/content/14-listopada-v-kiv-na-baz-torgovo-promislovi-palaty-ukra>]*